

TOMPA JÓZSEF

SIMONYI ZSIGMOND MINT TANKÖNYVÍRŐ

I. Mai nyelvtudományi kutatásainknak a gyakorlati étellel, a dolgozó társadalom szükségleteivel való összeegyeztetése során mind több ponton van szükségünk annak tisztázására, hogy multunk nagy tudósai közül kik és miben segítettek ilyen értelemben is koruk társadalmát, kiket és mennyiben tekinthetünk e téren haladó hagyományaink kialakítóinak vagy továbbfejlesztőinek. Úgy gondolom, hogy ZSIRAI MIKLÓSNak a szegedi, II. nyelvészkongresszuson tartott előadása és legújabb könyve (A modern nyelvtudomány magyar úttörői, Bp., 1953.) után e végből főként az utolsó száz esztendőben élt kutatók szerepének részletes vizsgálatára van szükség. Az alábbi — 1952-ben megjelent — sorok pl. egyetemesen elmarasztalták „burzsoá nyelvészeinket“ az élettől való elszakadás hibájában; noha tudatosan nyilván a szerző sem vonatkoztatta volna mindezt SIMONYI ZSIGMONDRa (s talán más kutatóinkra sem): „A nyelvtudomány képviselői . . . úgy tekintettek az iskolai nyelvtanra, mint a nyelvészet leegyszerűsített, problémátlanná tett melléktermékére, amelyhez nekik, akik a tudományt képviselik, nem sok közük lehet . . . Az iskolai nyelvtanítás [értsd: nyelvtan-tanítás] . . . a tudománytól elszakadt, a nyelvészet pedig a szakemberek magánügye lett“ (a 9677. sz. pedagógus továbbképző tankönyv 5). — Nem lesz tehát érdektelen, ha az alábbiakban most közelebbről is megvizsgáljuk SIMONYI-nak nyelvtaníró, pontosabban éppen iskolai tankönyv-szerző működését; ha munkánk nem terjedhet is ki minden lehetséges szempont széleskörű feldolgozására.

Munkásságát igazán dialektikusan nyilván csak saját korához viszonyítva értékelhetjük helyesen; ebből azonban nem következik az, hogy jelen problémáinktól elforduljunk, s ne igyekezzünk egyúttal megállapítani a helyenként mai tankönyvírásunk számára kínálgató tanulságokat is.

Tudnivaló persze, hogy SIMONYI-nak idevágó munkáit nem szabad — nem is lehet — egészen zárt egységnek tekinteni. Írt u. i. iskolai tankönyveket az akkori, nyolc évfolyamú középiskola I—II., majd III. osztályának (Magyar nyelvtan mondattani alapon, I—II. rész, 1877—78. és Magyar nyelvtan felsőbb osztályoknak és magánhasználatra,

1879.; később az előző két rész egy kötetté egyesült, s a további kiadásokban mindkét cím módosult¹); írt összefoglaló tájékoztatást az érettségi előtt álló osztályoknak (Magyar nyelvészet, 1905.); készítette a művelt nagyközönség igényeihez mért tudománynépszerűsítő kézikönyvet (A magyar nyelv, I—II. kötet, 1889.); megírta a nagyobb tudományos nyelvtan alaktani részét (a Tüzetes magyar nyelvtan-ban, 1896.) — sőt halála előtt a mondattani részt is befejezte (ez, sajnos, eltűnt); de emellett nyelvtanunknak igen sok kisebb-nagyobb tárgyköréről szakszerű monográfiát készített. Már az idézett évszámok is jelzik, hogy nyelvtaniró tevékenysége több évtizeden át folyt, s ezalatt még egyazon könyv anyaga is nyilván többször megváltozhatott az egymást követő kiadásokban. Az is közismert dolog, hogy nyelvtankönyvein kívül helyesírási reformjai is elsősorban az iskolai nyelvi nevelést, oktatást alakították át; s hogy a nyelvhelyesség kérdéseinek szakszerű átvizsgálásával és az eredmények széleskörű népszerűsítésével szintén a tudomány és a gyakorlat összekapcsolását szolgálta. Nyelvtankönyvíró munkáját is ebben a n a g y o b b ö s s z e f ü g g é s b e n kell tehát látnunk. Azt sem feledhetjük el, hogy nyelvtani — néha éppen a nyelvtan tanítására vonatkozó — nézeteit vitacikkbe, könyvismertetésekbe, apróbb megjegyzésekbe is belefoglalta. Az iskolai nyelvtankönyvek értékelésében tehát mindezekre szintén figyelemmel kell lennünk.

2. Hogy a mai iskolai tankönyvek általános jellege, hivatása meg ne téveszthessen bennünket, mindenekelőtt azt nézném meg: m i l y e n c é l l a l készültek SIMONYI alsófokú tankönyvei.

KÁRMÁN MÓRNak, a kiegyezés utáni, polgárosodó magyar nevelésügy híres szakértőjének javaslatai szerint „A mondatelemzés kapcsán történő nyelvtanításnak az első két évben főleg gyakorlati a célja: a nyelv pontos ejtésének és helyes írásának tökéletes begyakorlása, azonfelül hivatva van arra, hogy a nyelv általános kategóriáinak megértésével, a mire nyelvünk világos szerkezeténél és alaki gazdagságánál fogva igen alkalmas, segédkezet nyújtson az első idegen nyelv tanításában. Kivánatosnak látszik azonban, hogy mielőtt a tanítás folyama több idegen nyelvvel hozza érintkezésbe a növendéket, melyeknek elütő szervezete nyelvérzékén könnyen csorbát ejthet, [a III. évben] a magyar nyelvtan rendszeres tárgyalása kiegészítse és megerősítse nyelvi tudatosságát“ (utólagos kiadása: KÁRMÁN MÓR pedagógiai dolgozatai II, 229). SIMONYI 1877-ben, I. osztályos tankönyvének előszavában szintén azt hangsúlyozza legelőször, hogy műve minden olyan középiskolában használható, amelyben idegen nyelvet is tanítanak, ahol tehát „előbb az anyanyelv értését akarják szilárd nyelvtani alapon fölépíteni“, hogy azután az idegen nyelvnek a „kifejezéseit és sajátosságait a magyar nyelvével folyvást

¹ A pontosabb adatokat l. SÁGER ISTVÁN: A magyar szótárak és nyelvtanok könyvésze, MNyTK. 18.

egybevehessék“. Ezt az összehasonlító tudatosítást még III. osztályos tankönyve is több helyen szolgálja; a jelzőről szólva pl. kiemeli, hogy a mi *bátyám, öcsém* stb. főnevünk egyben a német jelzőnek (mein *älterer, jüngerer* Bruder) az értelmét is kifejezi (2. kiad. 190).

Ami pedig KÁRMÁNNak az első két osztályról írt gondolatait illeti, az alább még érintendő gimnáziumi tantervi utasítások ennek megfelelően azt is hangsúlyozták, hogy ott „nyelvtani kézi könyvet... csak akkor célszerű használni, ha egy-egy cikk vagy fejezet tartalmát már... megtanulta az osztály, mintegy összefoglalásul és az emlékezetbe vésés segítségére.“ A népiskolai fokról SIMONYI is hasonló szellemben írt: „célszerűbb volna, ha nem is használnának külön nyelvkönyvet“ (Nyr. XXXV, 369). Az I. és a II. osztály tankönyve tehát csak afféle *s e g é d k ö n y v*. A III. osztályos már inkább *t a n k ö n y v*, az akkori szempontok szerint is; de valamennyinek az az egyik fő hivatása, hogy az *i d e g e n n y e l v t a n u l á s t m e g a l a p o z z a*.

3. Az ismeretközlés módszerét lényegében szintén meghatározzák KÁRMÁN idézett kívánságai: eszerint az I—II. osztályban csak az olvasmányszövegeknek mind szélesebb körű elemzésével szerzett nyelvtani alapismereteket kell megerősíteni; ezen a fokon az utasítások is *i n d u k t í v* módszert ajánlanak. SIMONYI is abban látja előszavában 1877-i könyvének egyik hasznos, modern eljárását, hogy eszerint már „nem az általánosból, a rendszerből, a szabályokból kell kiindulni, hanem a kézzel foghatóból, az egyszerűből, a nyelvhasználatból kell elvonni a szabályt. Ebben a helyes módszerben találok a könyvnek egyik jogcímét“. S valóban: előbb rendesen néhány könnyű példamondaton szemlélteti a jelenséget, s csak aztán közli az egyszerűen, röviden megfogalmazott elméleti szöveget. A könyvnek ez a mindmáig követett jó eljárása annyira összhangban van az említett, de csak 1880-ban megjelent „Utasítások a gymnasiumi tanítás tervéhez“ c. rendelettel, hogy ezt csupán KÁRMÁNNak előzetes közvetítő szerepével magyarázhatjuk meg. HUNFALVY PÁL, aki 1884-ben elég indulatosan bírálja SIMONYI nyelvtanait, csóváltatja is a fejét: „Ez Utasítások olvasásánál legott észreveszszük, hogy vagy Simonyi nyelvtanaiból vannak elvonva, vagy ezek a nyelvtanok az Utasítások igenes megrendeléséből vannak készítve“ (Nyelvtudomány és nyelvtanítás 137). — Emellett arra is tesz egy-két epés célzást, hogy SIMONYI új könyveit a kiadó „a minisztériumtól kizárólag ajánlott segédkönyv“ jelzéssel terjesztette (1—2).

SIMONYI maga mindig igaz hálával beszélt arról, hogy mennyit tanult az új középiskola szellemi atyjától. 1877-ben, többször is említett előszavában pl. így írt: „Nem mulaszthatom el, hogy ki ne fejezzem igen igen nagy köszönetemet dr. Kármán Mór urnak, ki paedagogiai éles látásával és tapintatával s az ügy iránt való meleg érdeklődésével folyvást támogatót, kivel a módszer szempontjából az egésznek berendezését, de néha a legapróbb részletet is előre megbeszéltem, s ki utólag

is, midőn már meg volt írva a nyelvtan, észrevételeivel mindig utba igazított és segített a jobbat, a célszerűbbet, s a világosabb, érthetőbb szerkezetet eltalálni“. Később pedig, a Kármán-életrajzban (1897.) még sokkal részletesebben beszámolt a nagy pedagógus „elmemozdító“ hatásáról s a tőle kapott sokféle „támogatásról“; e cikkét aztán SIMONYI utóbb, KÁRMÁN halálakor teljes egészében újra közzétette (Nyr. XLXIV, 385—6).

A III. osztályos tankönyv — ugyancsak KÁRMÁN és az utasítások szellemében — már *d e d u k t í v* eljárást követ: a példák itt már csak az előzőleg közölt elméleti szöveg utólagos értelmezésére, igazolására valók. Ma ugyan még ennél magasabb fokon is inkább az induktív módszert követjük, de ez nem csökkenti, hanem inkább növeli KÁRMÁN és SIMONYI hasznos kezdeményezésének értékét: az induktív módszert elvszerűen és rendszeresen *e l s ő n e k a l k a l m a z t á k* középfokú nyelvtanításunk egyik részében.

Itt jegyzem meg azt is, hogy KÁRMÁN szerint a középiskolának általában, elvileg *n e m í s c é l j a* a rendszeres nyelvtani tudás elsajátíttatása: „nyelvtani belátásra szükségünk sincs“, s csak valami gyakorlati „ügyesség“, „ars dicendi et scribendi“ kifejlesztésére törekedhetünk (i. m. I, 279). Mindez nyilván nemcsak azt jelenti, amit mi is vallunk: hogy a nyelvtani elmélet tanítása *n e l e g y e n ö n c é l ú*. — SIMONYI írásaiból ezt az eléggé elmélet-ellenes álláspontot csak a népiskolákra vonatkozólag, tehát nem ilyen kirívó módon idézhetem: „Nyelvtani szabályokat pedig semmiképp sem szabad megtúrni a népiskolai gyermek könyvében, se összefoglalás, se tudnivalók címén, se semmiféle cím alatt. Ezekkel becsempészik az egész nyelvtant, s a kényelmes tanító bemagoltatja, holott a tanulónak nem a nyelvtanra, hanem a nyelvre van szüksége. A szabályok összefoglalása . . . a tanító irányítására a vezérkönyvbe való“ (Nyr. XXXV, 368).

A magyar nyelvtan tanítása c. 1952-i, 9630. sz. elvi és módszertani nevelői tankönyv érdekes idézetekkel bizonyítja, hogy ez a felfogás aztán még a Horthy-korszak nyelvtani oktatásában is érvényesült: „a nyelvet — nyelvtani ismeret nélkül is — a gyakorlatból lehet legjobban megtanulni“; „Meghatározások, szabályok sehol sem kellenek“ stb. — vallották többen. Mindamellettt azt sem szabad elfelednünk, hogy a maga idejében ez a KÁRMÁN — SIMONYI módszer másfelől az akkor még eléggé divó, holt nyelvek tanításában kialakult, lélektelen grammatizáló oktatást, a szabályok pusztá bemagoltatását akarta kiszorítani; ennyiben tehát annak idején ez is mindenképp haladó volt.

KÁRMÁN pedagógiai elvei TETTEMANTI BÉLÁnak a Pedagógiai Lexikonba írt összefoglaló cikke s az ott közölt további szakirodalom szerint nagyobb részt HERBART eredményeinek a *p e d a g ó g i á b a n* való alkalmazásából születtek meg. Az meg szinte közhely szakirodalmunkban, hogy SIMONYI mint tudós az újgrammatikus nyelvészet legkiválóbb hazai népszerűsítője volt; azé az újgrammatikus iskoláé, amely a *h e r b a r t i l é l e k t a n t a n y e l*

vészterületén értékesítette (l. GOMBOCZ ZOLTÁN különféle cikkeit: Nyr. XXVII, 6 stb.; NyF. 7; MNy. XV, 156). A herbarti lélektan alapján pedig teljesen érthető, hogy KÁRMÁN és bizonyos fokig SIMONYI is, bár a nyelvi jelenségeket a tanár és a diák közös munkájával, elemzés útján kifejteni, értelmezteni, de már nem kívánja meg a nyelvtani szabály megtanulását, emlékezetbe vésését: hiszen szerintük az egyszer megismert, megértett anyag aztán magától úgyis ható erőnek marad meg. Mint KLEMM ANTAL írja: „A képzetek ezen [herbarti] lélektan szerint a tudatból való eltűnésük után is tovább élnek a tudat mögött a tudattalanban, belső változás nélkül megmaradnak a tudat alatt, mintegy elraktározva, s ott mint fizikai erők hatnak egymásra, egyik a másikat vonzza s taszítja. A képzetek majd a tudatküszöb fölött vannak, majd alatta, minden képzetnek ugyanis állandó törekvése van, hogy később hasonló alakban magától újra a tudatküszöb fölé emelkedjék, s ez a reproductio meg is történik, ha csak más képzet nem gátolja. A HERBART-féle lélektan a lelki jelenségeket a lelki elemeknek egymásra-hatásából, a képzeteknek előre kiszámítható mechanikus kapcsolatából származtatja . . . , tehát a lelki okságot mechanikai jellegűnek fogta föl, mintha minden tudategység és minden különösebb tudattevékenység nélkül egyik lelki jelenség létrehozná a másikat, úgyhogy az új lelki jelenség az alkotó elemeknek pusztá, maradéknélküli összege gyanánt tekinthető.“ (L. MNy. XXIV, 152. WUNDT ugyan e téren később eltért STEINTHAL és PAUL herbarti elveitől, de SIMONYINál ebben a korban WUNDT hatásával még nem számolhatunk.) Azt persze, hogy SIMONYI egész tudatosan látta-e a KÁRMÁN-féle pedagógia és a PAUL-féle nyelvészet közös herbarti alapjait, nem tudom pontosan, adatszzerűen igazolni. RUBINYI MÓZES szerint SIMONYI „inkább volt gyűjtő-közlő, mint filozófiai hajlandóságú“ (Nyr. LIII, 70); de ennek az összefüggésnek a felismerése talán nemcsak a „filozófiai hajlandóság“ körébe vág.

4. Magától vetődik fel ezzel kapcsolatban az a kérdés, hogy miféle szövegekből, milyen elv szerint válogatta össze SIMONYI az így felhasznált példamagyagot.

Az I—II. osztályos könyvbe bizony aprólékos gonddal szemelgette ki az alkalmas idézeteket a KÁRMÁN-féle tankönyvsorozat párhuzamos olvasókönyveiből: verses és prózai, felnőttnek is élvezhető vagy gyermetegebb példákat vegyesen; különösen sokat vett a folklórból meg Aranyból és Gyulaiból. Ezáltal egyrészt azt biztosította, hogy csak a tanulók szellemi színvonalához mért, ismert szövegekkel dolgozzék; másrészt azt, hogy itt is KÁRMÁN módszerét kövesse, azaz szoros egységbe fűzze a magyartanítás két nagy ágát: az irodalmi és a nyelvi képzést. — Veszélye persze ennek az eljárásnak is lehetett: ha pl. valamelyik iskolában még nem végezték el a nyelvtani egységben alapul vett olvasmányt, akkor talán mégis csak ismeretlen tartalmú és össze nem függő példákon kellett a diáknak megértenie a nyelvtani

jelenséget. HUNFALVY főként az egymás után következő nyelvtankönyvi példák tartalmi összefüggéstelenségét róttá fel SIMONYINAK. Szerinte SZINNYEI JÓZSEF e téren járhatóbb utat választott a maga, akkor még kéziratos nyelvtanában², minden nyelvtani egység elé külön kis olvasmányt iktatva be: „Nékem . . . jobban tetszik ezen [összefüggő] mondatos nyelvtan, mint a szaggatott phrasisos nyelvtanok“ (i. m. 145)³. Úgy hiszi, ilyenformán SZINNYEI nyelvtankönyve mellett nem is lesz szükség külön olvasókönyvre (147). (Mondanom sem kell, hogy ez a hit eléggé alaptalan volt; a bírálat egyébként is némileg a KÁRMÁN—SIMONYI-módszer félreértésén alapszik.)

A III. osztályos kötetben azután már SIMONYI sem elégszik meg a legkisebbek igényeihez mért példákkal, hanem gazdagon felhasználja az akkori „klasszikus“ irodalmi, főképpen a versesz szövegeket; emellett bőven merít a népköltészetből, sőt történeti példákért — elég merészen — néha még a nyelvemlékek koráig is visszanyul. Érdekes statisztikát csinálnunk egy találmányra kiszemelt lap (2. kiad. 162) példaforrásairól: itt Arany 24, Petőfi és Vörösmarty 4—4, Kisfaludy K. 3, Bajza, Eötvös, Gyulai, Jókai, Jósika, Kölcsey, Vachot S. 1—1 példával van képviselve; 1 adat a Münchener kódexből, 1 „régienek“-ből, 1 népdalból, 4 pedig közmondásból való. Mintegy 30—40 adat forrásmegjelölés nélkül, tehát bizonyára az előbeszédből került a könyvbe. Más lapokon további, ma már ismeretlen nevekkel is találkozunk; a példatár gazdagsága és változatossága azonban állandó sajátja a könyvnek.

A viszonyítás érdekében érdemes belenézni az egy emberöltővel idősebb SZVORÉNYI JÓZSEFnek egyik, akkortájt még használatos tankönyvébe (Magyar nyelvtantanodai smagán használatra³, 1866.). Milyen példamondatokat, gyakorló szövegeket alkalmaz ő? Bizony ezek nem költőiek, nagyrészt nem is a diák nyelvéen szólnak: „iskolásak“, a szó rossz értelmében. A szerző ugyan — helyes érzékkel — minden egysége végén gazdag példatárat közöl, s ezt melegen ajánlja elemzésre; de a kenetes axiómáknak és a meddő szellemeskedésnek ilyen gyűjteménye már a hazai polgárosodásnak ebben a korszakában is elavult, mesterkélt lehetett. Íme, egy „összefüggő“ példasor részlete: „A szorgalmas tanuló elzárkodik az időlopó látogatók elől. A siremlékek majd márványból készülnek, majd érzezből öntetnek; amazok a szobrászok által faragtatnak. Isten számtalan jókat áraszt ránk; őtőle áradnak minden áldásaink. Tüstént adj hálát, ha kérelmed megadatik; a hálára sem mindenkor adódik alkalom. Julius hava majdnem elolvaszt . . . Ki az igazságról meggyőződik, az nem meggyőzetik, hanem inkább győz, és diadalmaskodik. Jó, hogy fel nem lobban, mit szemére lobbant; különben kiégne a szeme“ (125). Hány diák érezhette természetesnek ezt a példát: „A mulandók ideiglenes használatra advák az embereknek“ (314); „az Urnak irgalmasságával rakvák

² Még 1884-ben meg is jelent: Iskolai magyar nyelvtan, mondattani alapon címmel.

³ HUNFALVY régebben IMRE SÁNDOR középiskolai nyelvtanában is megdicsérte az ilyen „nyelvtani olvasmányokat“: Nyr. III, 254 kk.

a vizek“ (320)? Hányat hatott meg ennek a tartalma: „Minket is bebocsáttottak a hercezeghez, ki kegyesen fogadott bennünket“ (112); „a föld mindenütt az uré“ (14)? Nem hiszem, hogy valaha is szellemességgént hatott az ilyen mondat: „A bor sóval együtt nem borsó“ (11); „a rúd nem lúd, sem a malom nem majom; de a szűr már szőr, és a sër is megivószer“ (23). A legfurcsább „tanmondlat“ mindenesetre ez: „Már igen közel valék síromhoz“ (221).

Meglepett, hogy effajta, éppen nem haladó tartalmú, ill. szellemtelenül tréfálkozó „tanpéldák“ RIEDL SZENDÉNEK tudományos téren sokkalta igényesebb Magyar nyelvtan-ában (1684., értsd: 1864.) is akadnak; igaz, hogy a gyakorló szövegekben, holott az előbbi könyvben mindenfajta példaanyagban nyüzsgött az ilyen bölcsesség. Pl.: „Ha poros a levegő, bort iszik a gazdag, vizet a pór . . . Túrva eszik a durva . . . Szoba örködjék becsületed fölött, hogy szóba ne kerülj . . . Szemmel tartsd a cselédet, ha buzát szemel . . . Ne szánd a parasztot, amikor szánt. Alant kerek volt a görög lant“ (9). Ellenben nyelvtani példái — mint SIMONYI III. osztályos könyvében — elég híven tükrözik a szerző irodalmi ízlését (vagy a hivatalos körök nézetét?). Ismét találomra választottam egy lapnyi példát (248—9); ebben 7 közmondás fordul elő, 8 idézet való Kölcseytől, 4—4 Vörösmartytól és Eötvöstől, 3 Garaytól, 2—2 Kisfaludy Károlytól és Vajda Pétertől; 1—1 pedig Berzsenyi, Hunfalvy, Kisfaludy S., Lugossy, Tompa, ill. Vachot S. munkáiból került a nyelvtanba. Élőnyelvi példa tehát egy sincs (egyéb lapokon is fehér holló); Petőfinek és Aranynak a neve sem fordul elő. Még „Petőfy“-idézet másutt itt-ott akad a kötetben, úgy valahogy Garay János vagy Vajda Péter arányában; hanem Aranynak még a nevére sem sikerült rábukkannom az átnézett, kb. 100 lapon.)

A közvetlen elődökhöz viszonyítva tehát csak még inkább becsülnünk kell SIMONYI nyelvtani példáit: legalsó fokon egyszerű és természetes voltukért, középső fokon pedig a felhasznált irodalmi anyag „modern“ összeállításáért. Idézetei — tartalmukkal — nem teszik nyelvtanait az uralkodó körök kirívó propagandaeszközzé, mint némelyik kortársáét. Az a nyelv, amelyen ő a nyelvtani jelenségeket tudatosítja, nem t a n n y e l v, n e m p a p i r o s n y e l v, hanem világosan érthető, használható, helyenként művészibb, helyenként köznapibb hangulatú nyelv: a d i á k a n y a n y e l v e.

5. Az elméleti anyagnak korszerű, világos, egyszerű megfogalmazása egyébként szintén becsületére válik SIMONYI-nak. Ezt ugyancsak akkor értékelhetjük legtárgyilagossabban, ha ismerjük az elődök, ill. a kortársak szó- és mondatfűzését. (Megnehezíti a reális ítéletalkotást, hogy a régies, értelmetlen műszóknak korszerűekkel való felcserélésére egyébként is éppen azidőtájt érett meg a helyzet, s ebben az érlelésben nemcsak SIMONYI munkásságával kell számot vetnünk.) SZVORÉNYINÁL pl. még jócskán akad dodonai kijelentés: „A tól tól ragos vagy által névutós szó a szenvedő igének mindenkor egyenes vonzottja: e kívül azonban egy, vagy több

mellékvonzottja is lehet, melyek a szenvedés valamely mellékkörülményét jelölik“ (272); „A s o r o s z t ó k a részosztókból *szér, szor, ször* (= series, sor) képzővel alkotvák“ (105). Néha TORKOS LÁSZLÓT is nehéz megérteni: „Ha a határozatlan igének mint alanynak vagy kiegészítőnek van igekötője, az nem a határozatlan igéhez kapcsolatik, hanem a mondomány vagy ige eie tétetik, melyet a határozatlan ige kiegészít (hacsak nincs maga a kiegészített ige kiemelve), pl. *El kell menni, nincs mit tenni*“ (Magyar nyelvtan középiskolák számára⁶, 1883., 128). Úgy látom, az effajta túlbonyolított, nehéz mondatszerkezetek még a szóhasználattól függetlenül is homályosabbak, régiesebbek, kevésbé tankönyvszerűek, mint SIMONYI nyelvi eszközei. Hogy az ő írásai általában egyszerűek, világosak, ízesek is: azt fölösleges idézetekkel bizonyítgatnom. Csak arra hivatkozom, amit az igényes GOMBOCZ ZOLTÁN a *Die ungarische Sprache* alapos megbíráása közben erről a német nyelvű összefoglaló könyvről mond: „Ez a rész [t. i. az alak- és a mondat] igazán élvezetes olvasmány; egyszerűen és világosan van megírva, a mi különben Simonyi minden munkájának közös jó tulajdonsága“ (MNY. V, 29). — A m ű s z ó k tekintetében SIMONYI többnyire már az új tudós- és tanárnemzedéktől kialakított, közérthetőbb terminológiához csatlakozik. Rendszerint c s a k a m a g y a r elnevezést használja, ellentétben pl. HUNFALVY felfogásával, aki a középiskolában — még a latin nyelvet nem tanító reálban is! — a magyar és a latin műszók párhuzamos tanítását követelte (i. m. 148). — Érdemes megemlítenünk, hogy a tanáregyesületben megvitatott új műszókészletet 1879-ben a Nyr. is igyekezett terjeszteni (VIII, 260 kk.); 1881-ben pedig ugyanezt az anyagot a *Nyelvtudományi értekezések* c. könyv (Tanítók Könyvtára 2.) szintén közzétette (44—53). Ez is annak az egyik jele, hogy a Magyar Nyelvőr tudósai — elsősorban maga SIMONYI — és a gyakorlati munkát végző pedagógusok közt hasznos és eleven kapcsolat állt fenn. A műszóhasználat zavarai egyébként még eztán is sok bajt okoztak; egy igen érdekes, 1889-i forrást idéz erre vonatkozólag *A magyar nyelvtan tanítása* c. nevelői segédkönyv (23) is.

6. A módszeres munkával kapcsolatban kell megemlítenem azt is, hogy SIMONYI a maga úttörő nyelvtanaiban nem jelölte ki az iskolai gyakorlást, ill. a házi feladatok anyagát. (SZINNYER néhány évvel ő utána szintén így járt el.) Az őket megelőző kor iskolai könyvei többé-kevésbé más gyakorlatot követtek, s ennyiben közelebb álltak a mai igényekhez — legalább is elvben. A valóságban u. i. ezek a feladatok, gyakorlatok gyakran annyira elavult vagy merőben helytelen pedagógiai felfogással készültek, hogy nem sok köszönet volt bennük. Hogy milyen szellemű szövegeket használt fel pl. SZVORÉNYI vagy RIEDL SZENDE, azt már föntebb láttuk. A didaktikai felfogásra csak az utóbbinak egy feladatát említem meg: a helyesírás gyakorlására kész nyomtatott szövegekből kikeresteti a dőlt nyomású, s z á n d é k o s a n h i b á s s z e d é s ű szavakat. Pl.: „Még se hidd ezt

rentkívüli fáraccságosnak.“ S ilyen erőszakot még költői szövegen is elkövet: „A *duna* habjainál ki van itt a *kizsded* üregben? . . . Népvezető *árpád* hamvai *nyukszanak* itt“ (45—6). Ha tehát SIMONYI (és SZINNYEI, TORKOS) passzív eljárása nem a leghasznosabb is, az adott előzmények után néha még az is haladásszámba mehetett, hogy szakítottak a rossz hagyománnyal. SIMONYI módszerének elvi hátterére különben egy későbbi megjegyzésre utal: „A legtöbb nyelvkönyvből a kérdések és gyakorlatok nagyrésze is a tanító irányítására a vezérkönyvbe való“ (Nyr. XXXV, 368). Azaz: inkább csak másutt kívánta ezeket közölni (?), de elvben nem roszszalta a gyakorlásnak egységes, szakszerű irányítását.

Utóbb az I—II. osztály fokán mégis engednie kellett SIMONYI-nak: a „4. átdolgozott s gyakorlatokkal bőven ellátott kiadás“ (1882.) végén t. i. külön gyakorlatokat közöl az I. (105—119) és külön a II. osztály anyagához (119—27); mindkét csoport igen hasznos, gyakorlatias. (Részleteiben mégsem foglalkozom ezzel a függelékkel, mert SIMONYI talán nem önszántából tette így közzé.)

A gyakorlati alkalmazás fontosságára különben KÁRMÁN is több helyt utal; de HERBART mechanikus lélektani felfogásának megfelelően kevésbé törődhet a gyakorlás tudatosságával, a tudat szándékos, állandó ellenőrző munkájával. Márpedig mindez — az elmélet és a gyakorlat — csak együtt hasznos. I. A. KAIROV helyeslően emeli ki, hogy a Szovjetunióban a sztálini tanítás után „a tanítók kezdték megkövetelni a tanulóktól, hogy megértés alapján tanulják meg az alapvető nyelvtani meghatározásokat és szabályokat“, s nem nyugodtak bele, hogy „Tudja a szabályt [a tanuló], de hibásan ír. A tanítók most jól ismerik ennek a jelenségnek az okát; ez pedig a szabálynak nem teljes, tudatos elsajátításában és a begyakorlás nem kielégítően szilárd voltában rejlik. Ezért a tanítók erőfeszítései is arra irányulnak, hogy biztosítsák a tanulók számára a szabályok tudatos elsajátítását és az elengedhetetlenül szükséges begyakorlást“ (Nyr. LXXV, 82—83). MÓD ALADÁR pedig nemrég helytelenítette a mi mai magyar nyelvtanításunkban a túlzottan elméleti oktatást és a gyakorlás, az alkalmaztatás hiányos voltát (Társadalmi Szemle 1953, 55).

7. Az iskolai nyelvtanításnak a mi felfogásunk szerint elsősorban a szó- és az írásbeli kifejezőkészség meg a gondolkodás fejlesztésében van fontos hivatása.

A gyakorlati készségek erősítésére tehát — épp az imént láttuk — bizonyos mértékben, ill. a maga módján KÁRMÁN is gondol. SIMONYI szintén jó szolgálatot tesz pl. a fogalmazástanításnak: ha mással nem, hát az említett szép példamondatok elemzésével meg saját, mintaszerű elméleti szövegeivel. Aki azonban azt várja — mint én is tettem —, hogy az ő nyelvtanaiban bő anyagot talál a nyelvi helytelenségek el-

leni iskolai harc módszerére vonatkozólag, az nagyon csalódik. SIMONYI láthatólag e téren is inkább csak a helyes alakok öntudatlan hatását kíván nevelni. Ő, legjobb régi nyelvművelő kódexünk szerzője, bizony csak igen elvétve tartja szükségesnek, hogy tudatosan szembeállítsa a jó és a rossz nyelvhasználatot, s határozottan hibásnak mondjon egy-egy kifejezőmódot. Ilyen ritka alkalom pl. III. osztályos könyvében a jelöletlen határozós összetétel (pl.: *örömittas, szellemdús*) vagy a névszóból elvonás útján keletkezett ige (a *képviseli, kárpótolja* típusa): ezeket valóban helytelennek bélyegzi (2. kiad. 92). Viszont az 5. kiadásban az utóbbinak már nyomára sem akadtam: ott ehelyett a *kötszó* típusú igetőves névszói összetételeket rosszalja (42). Az ikés igékről ennyit mond: „Az élő beszédben sokszor az állandó ikéseket is úgy ragozzák, mint az iktelen igéket“ (5. kiad. 67; majdnem betű szerint így a 2. kiad. 122 is). A többesszám magyartalan használatáról szintén esik szó (2. kiad. 39). Mindez azonban igen tömören és valóban nagyon-nagyon ritkán fordul elő.

Hogy mi lehet ennek a — mai szemmel nézve — tartózkodásnak az oka, azt nehéz megállapítanunk. PONORI THEWREWK EMIL 1873-ban eléggé kételkedőleg beszél a hatékony, nyelvvalakító nyelvművelésről, s az effajta törekvéseket német forrásaira (HERMANN, GEIGER, GERBER) hivatkozva korszerűtlennek mondja: „Az újabb, összehasonlító, tapasztalati nyelvtudomány egyáltalában azt tartja, hogy a valódi, a nép ajkán élő nyelvben semmi sem helytelen, semmi sem törvénytelen“ (A helyes magyarság elvei 65); „A mostani nyelvészet már nem bölcsekedik, hanem tökéletesen empiricusnak vallja magát“ (i. m. 67). SIMONYIT — tudjuk — aligha befolyásolták döntően ezek a nézetek. — A nyelvészetben nagytekintélyű HUNFALVY PÁL 1875-ben szintén sokalta, hogy IMRE SÁNDOR a maga középiskolai nyelvtanával a nyelvi idegenszerűségek ellen is harcra szállt, sőt a nyelvtanítást a helyes nyelvfejlés eszközének gondolta. HUNFALVY szerint éppen elegendő, ha a tankönyv a maga szép magyar nyelvvel példát ad a helyes beszédre (Nyr. III, 253 kk.). Viszont ugyancsak HUNFALVY, mikor tíz év múlva SIMONYI nyelvtanait bírálta, már azt kifogásolta, hogy ezekben „nem annyira magát a magyar nyelvet, mint inkább a mondat-elméletet akarja ismertetni... Már pedig... a legtudományosabb és leghelyesebb mondat-theoria mellett is nagyon gyarló lehet a magyar stílus. Bizonyosan nem csalatkozom, ha állítom, hogy inkább azt kell követelnünk a gymnasiumi nyelvtanítástól, hogy a helyes magyarságra tanítson — a mennyire csak tanítható, — mintsem annyi gondot fordítson a mondat-szerkezetre. Szükséges ugyan ennek tudása is, de nagyon kicsi dolog a helyes magyarsággal szemközt, a mely igen nagy dolog“ (i. m. 138; én ritkítottam: *T. J.*). — SIMONYI népiskolai fokon a nyelvhelyességi tudnivalókat is a tanítói vezérkönyvbe akarta utalni (Nyr. XXXV, 368). Talán középiskolai fokon is ez volt az elgondolása? — Abban

egyébként sem volt igaza HUNFALVYNAK, hogy SIMONYI túlzottan sok mondat-elméleti anyagot zsúfolt bele nyelvtanaiba; többet ugyan, mint amennyit KÁRMÁN elgondolása szükségessé tett, de általában nem „sokat”. (Konkrét nyelvtani anyagban valóban nagyon gazdag — mai szóval: „maximalista” — egyik-másik könyve; erről alább még lesz szó.)

Csaknem ugyanilyen kis helyet foglal el nyelvtanaiban a helyesírás tanítása; ma erre is több teret és figyelmet fordítanak iskolai tankönyveink. Van ugyan SIMONYI első nyelvtanának rövidke hangtani részében egy pár kurta utalás, pl. a *vadkörte*, *adtam* stb. írására (10), aztán a *szerezte*, *táncdal*, *mondsz* típus írásának nehézségeiről is szól (11) stb.; de szemléltetőbb nyomdatechnika, bővebb magyarázat, megfelelő gyakorlat nélkül mindez nem jelenthetett sokat. Még ha az I—II. osztályos tankönyv későbbi kiadásaihoz mellékelt helyesírási gyakorlatokat számbavesszük, akkor sem éri el a mai gondosságot; sőt még SZVORÉNYI és RIEDL könyvén is ilyen tanításainak csak minőségével, nem pedig mennyiségével tesz túl. Itt is többet várt SIMONYI az alkalmoszerű munka ösztönös segítségétől, mint a szabályok rendszeres tanításától és gyakorlásától? — A III. osztályos könyvben rendszeresen, de egész tömören foglalja össze a legfőbb helyesírási tündivalókat (2. kiad. 20—23), s aztán már láthatólag elintézettnek véli ezt a munkát. A deverbális és a denominális *-ság*, *-ség* képző tárgyalásakor pl. semmi segítséget sem kap a diák ilyen szavak írásmódjának a tudatosítására, mint *vétség*, *fáradtság*, *fojtság*, ill. *rétség*, *szabadság*, *aggság*, *merészség*, *békesség*, *bölcsesség* stb. (109, ill. 112). Márpedig SIMONYI-nak ugyancsak fontos volt az iskolai helyesírás tanítása, hiszen az új iskolai helyesírási szabályok bevezetésével is ennek a megkönnyítéséért küzdött, ezt iparkodott előbbre lendíteni.

A logikus gondolkozókészség fejlesztésében jó munkát végeztek SIMONYI nyelvkönyvei a nyelvi jelenségeknek egyszerű, világos megmagyarázásával, rendszerben való, összefüggő tárgyalásával, az alaknak és a jelentésnek párhuzamos vizsgálatával stb. Hasznos lehetett az idegen nyelvi megfelelőkre való utalás is (ha t. i. az iskola valóban tanította ezt az idegen nyelvet, l. 2. pontunkat). Az is kétségtelen, hogy SIMONYI inkább megnövelte a nyelvtani elméletnek KÁRMÁNTÓL kívánt csekély mértékét, mint csökkentette; mai álláspontunkhoz képest mégis ebben marad el. Nincsenek jól megtanulható, kiemelt szedésű, tömör meghatározásai, főszabályai; szövegei láthatólag tanulmányozásra, nem pedig tanulásra készültek. Márpedig felfogásom szerint legalább középső fokon az elvont nyelvtani meghatározásoknak, szabályoknak fokozatosan és mértékkel ugyan, de okvetlenül helyet kell kapniuk a megtanítandó, emlékezetbe vésendő anyagban, főként éppen az elvont gondolkodás fejlesztése végett. Ilyen szempontból SZINNYEIMEK tömörebb nyelvtanai mintha jobbak volnának. (Persze ő már a SIMONYI könyveiből leszűrhető tanulságokat is értékesíthette.) — Ismeretes különben, hogy a középiskola a logikai képzést — az osztályérdekeknek is megfelelő

hagyomány alapján — akkor még inkább a latin grammatika és a retorika oktatásától várta.

Itt említem meg, hogy SIMONYI elméletileg többször is kiemelte a nyelv és a gondolkodás kapcsolatát. III. osztályos könyvét pl. ezzel a mondatral kezdte: „A nyelv az ember gondolatainak kifejezője“ (2. kiad.); érdekes a beszédrészeknek és a fogalmaknak az összefüggése és a kettőnek a valósághoz való viszonya is, a jelentésstanban (5. kiad. 20—21) stb. Mégsem szabad nála a mai (sztálini) felfogás csíráit keresnünk. Efféle töredék-igazságokat elődeitől is bőven idézhetnénk. RIEDL SZENDE nyelvtanának legelső mondatai pl. így hangzanak: „A nyelvet általában úgy határozzák meg, hogy az hallható gondolkodás. Ezen meghatározás helyes.“ Sőt SZVORÉNYINÁL is akad hasonló szöveg: „minthogy a nyelv nem egyéb, mint érzéki jegyekben megjelent gondolat, semmi sem lehet célszerűbb, mint magokból a' fogalmak és gondolatok viszonyaiból indulni azon alakokra, mellyekben azok megjelenni szoktak“ (i. m. 5). PONORI THEWREWK EMIL szerint „ha valaki magába tekint, azt veszi észre, hogy minden fogalom, minden gondolat, mint kiejthető szó szerepel az ész műhelyében“ (i. m. 2; uo. l. az ő forrásainak a jegyzékét is). — Még több modernül ható igazságot találunk pl. 1888-ban FINÁLY HENRIK-nél (Hogy is mondják magyarul? 9, 15, 24—5 stb.). — További fejtegetéseiből azonban többnyire világosan kitűnik, hogy az idézett részeknek alapjául szolgáló világnézet, nyelvszemlélet stb. szükségkép gyökerében más, mint ahogy első olvasáskor értelmeznénk.

8. Az előző pontokban általában inkább azt vizsgáltuk, mennyiben alkalmazkodott SIMONYI a didaktika kívánalmaihoz. Most megfordítanám a szempontot, s azt nézném meg: hogyan igyekezett tankönyveiben is tudományának szószólója maradni, s nyelvtankönyvirodalmunkat szakszerűség terén az egykorú nyelvészet színvonalára emelni.

1876-ban, tehát egy évvel első tankönyvének megjelenése előtt, cikksorozatot írt SIMONYI a Magyar Tanügybe, KÁRMÁN pedagógiai folyóiratába. Bevezetése arról tanúskodik, hogy e téren is teljesen tudatában volt a korszerű kívánalmaknak: „A magyar nyelvtanítás reformja, nyelvtanainknak nagy hátramaradottságát és nyelvtudományunknak nagy előre-haladottságát tekintve, immár elodázhatatlan szükség... Jól tudom, hogy az iskolai nyelvoktatás soha sem járhat egészen egy nyomon a nyelvtudománnyal, a mennyiben csakis a biztos eredményeket szabad fölvennie, egyébiránt pedig konzervatív, bevaró, vagy legfőlebb előkészítő szerepre van utalva... S a magyar nyelvre nézve — iskolánk szörnyen mögötte maradt a tudománynak. Hogy olyan tökéletesen elavult nyelvtanok, minő Szvorényié, még most is fönntartják magukat számos iskolánkban, azt csak fájlalnom lehet, több szót erre nem vesztegetek; de még legujabb s legiparkodóbb nyelvtaniróinkról sem mondhatunk sokkal több dicséretet, mint azt, hogy megvan náluk a jó *akarát*. Riedl nyelvtana kétségkívül igen nagy haladást mutat

előzőihez képest; de végre is egy évtized mult el, mióta megírta, s a magyar nyelv-tudomány épen azóta óriási léptekkel haladt előbbre, s e haladást csak az tudja kellően méltányolni, a ki ismeri“ (89).

Egy évre rá már büszke önérzet cseng ki elsős könyvének előszavából: „[Az új nyelvtannak] más részről abban találok jogosultságát, hogy a nyelv-tudományak mai színvonalán áll és beviszi az iskolába mindazon eredményeit, melyeket az iskolába bevinni lehet. Megkísértették ezt ujabban néhányan, de részint a kellő hozzáértés nélkül, részint ama tapintat nélkül, mely meg tudja válogatni, mit kell és mit lehet bevinni az iskolába, hogy a gyermeki felfogástól olyant ne követeljünk, a mire képtelen“.

A kortársak nyelvtanairól festett képe valóban reális volt. A SZVORÉNYIRŐL mondottakat egyetlen idézettel megerősíthetem; ő bizony „A törzsszók belső képződése“ c. egységében még mindig a FOGARASI-féle gyökelméletet hirdette: „Az előtét sokszor előképző (praefixum formativum) gyanánt, jelentményileg is módosítja a szót. Ily jelentménybeli előtétetes képzés: *any-a, bany-a, oh-ajt soh-ajt, áp-ol, t-áp-ol t-áp-lál, om-lik b-om-lik r-om-lik, in-gat, r-in-gat h-in-tál*. Továbbá: *ár, bér, ág, bog ág-askodik hág, áp-orodik záp-úl“* stb. (i. h. 243). Még a nagy koncepciójú és „modern“ RIEDL is megkockáztat néha effajta állításokat: „Ezen szóban »rész« csak az *r*-ben rejlik a gyök, a jelentési hang“ (i. m. IV) stb. Sőt elméleti téren is ezt hirdeti: „A nyelv-tudomány legujabb vívmányai közé tartozik azon igazság is, hogy a világ minden nyelvei . . . egyetlen egy ősi csirából fejlődtek s végele-meikben azonosak, s hogy a nyelvek közti különbség csak a gyökök további alakulásának eredménye.“ (Uo. X; vö. még XVI; önkénytelenül MARR univerzális szóelemkereső receptjét juttatja eszünkbe.) — A hetvenes években tehát valóban képzelní sem lehetett volna alkalmasabb szakembert nyelvtanaink színvonalának sürgős megemelésére, mint SIMONYIT: az akkori külföldi kutatók, főként egyes német újgrammatikusok elvi és módszerbeli eredményeivel felvértezve, a magyar nyelv jelenének és multjának már ekkor is talán legjobb szakértőjeként, de még a fiatalság munkakedvével és kezdeményező erejével láthatott munkához.

Nézzük meg egy-két példán közelebről is, mit jelentett mindez a gyakorlatban!

A' Magyar Nyelv' Rendszere² 1847-ben — régebbi források mintájára — még azt tanította, hogy a birtokosjelzőnek általában *-nak, -nek* a ragja; s csak e főszabály után említette meg, hogy a ragot „szebb hangzás kedveért“ ki is lehet hagyni (293). SZVORÉNYI lényegében ugyanezt ismételte el (69—70). RIEDL SZENDE már tudta, hogy a magyarban igazi „genetivus“ nincs, de néha „a birtokoshoz a tulajdonító (*-nak, -nek*) viszonyrag járul“ (106—7). SIMONYI ehhez — BRASSAI nyomán — már azt is hozzáteszi

aztán, hogy a raghasználatot leginkább a hangsúly irányítja: „ha a birtokot ki akarjuk emelni“, akkor a birtokosjelző ragos; „ellenben ha a birtokot [sajtóhiba e. h.: *birtokost*] emeljük ki, akkor inkább rag nélkül mondjuk“ (III. oszt., 2. kiad. 194)⁴. Lényegében nagy tudományos monográfiájában is ezt tanította később, 1913-ban (A jelzők mondattana 153 kk.), csak több altípussal s gazdag bizonyító anyaggal kiegészítve. — Érdekes, hogy SZINNYEI — akinek nyelvtankönyvsorozata a Simonyiénál hét évvel később indult meg — egyáltalán nem említette meg a hangsúlynak ezt a szerepét, s ez szerintem nem vált javukra egyébként megbízható grammatikáinak. SZINNYEI nyomán azután sok más iskolai nyelvtan is elhagyta ezt a — legalább bizonyos körben okvetlenül helyes — megfigyelést; köztük az enyém is. (Igaz, bonyolult is tankönyvben jól feldolgozni ezt a kérdést.) GOMBOCZ ZOLTÁN a maga egyetemi Syntaxis-ában szintén nem foglalkozik a hangsúlynak ilyen szerepével (1949-i kiad. 175); KLEMM ANTAL viszont gondosan kitér ezekre a részletekre is (Magyar történeti mondattan 354 kk.).

Még tanulságosabb az ú. n. k ö t ő h a n g z ó - e l m é l e t t e l kapcsolatos fejlődés. Itt is RIEDL nyelvtana az első, amely 1864-ben már — ha óvatosan is — megszólaltatja az új felfogást: „Ezen köthangzó valószínűleg eredetileg a gyökszók és törzöszók véghangzója volt, mely azonban idő folytában elsimítottván [értsd: lekopván], azon esetekben — habár többé vagy kevésbé elhomályosulva — fenntartotta magát, a hol egy vagy több utána következő mássalhangzó azt az elkopástól megőrizte“ (66). SIMONYI a Magyar Tanügyben 1876-ban megjelent cikksorozatában először is ezen mutatja ki, hogy a hagyományos nyelvtani felfogás elavult, s kidolgozza a „teljes“ és a „nem teljes“ (csonkább) tövek rendszerét (90—6). Első nyelvtanában, egy évvel később, már alkalmazza is, de a foknak megfelelő szűkszavúsággal, s csakis az igéknél: az *ir* ragozása után megjegyzi, hogy „az *igető* mind ezekben *iro-* vagy *ir-*“ (20). A névszóknál a *tő* műszót nem használja, de a tárgyragos alakot itt is így írja: *kalapo-t* (27). III. osztályos könyve az igék esetében már valamivel részletesebb magyarázatot is közöl: „Minden igének kétféle töve van: egy *t e l j e s e b b* és egy *r ö v i d e b b*“ (2. kiad. 115). — Eljárását éles, csaknem durva támadások érték, még hozzá „tudományos“ szempontból is! Ő aztán részletesen megcáfolta az ellene felhozott nyelvtörténeti érveket (Nyr. X, 366 kk.); utóbb mégis erre az eredményre jutott: „Ezen czáfoló észrevételeim után meglepő lesz, ha azt mondom, hogy a . . . teljes tők elméletét nyelvtanainknak legközelebbi kiadásában elhagyom“ (370). S így is tett: 1882-től nyelvtanaiban ő is csak köthangzóról beszélt,

⁴ Az itt kijavított tollhiba még az 5. kiadásban is megmaradt (130). Nem tudom, nem-ez a figyelmetlenség tévesztette-e meg BALASSA JÓZSEFET, SIMONYI munkatársát és a szerkesztőségben utódját. Ő t. i. úgy fogalmazza meg a szabályt, hogy a *-nak*, *-nek* ragot „kitesszük akkor, ha a birtokost ki akarjuk emelni, tehát nyomaték van rajta“ (A magyar nyelv könyve 397). Márpedig ez így merő tévedés; legfőljebb annyi igaz, hogy SIMONYI szabályát sok más szempont koresztezheti.

mint elődei és kortársai, noha történeti szempontból ekkor is meg volt győződve a *teljesebb tő* szemlélet helyességéről. (Hozzátehetjük: valóban jogosan.) A változtatás okát ez az elve világítja meg: „*A nyelvelemeknek eredeti értékét, melyet nyelvtörténeti kutatásaink a nyelvnek régibb korszakaira nézve megállapítanak, nem szabad az újabbkori nyelv elemzésére egyszerűen átvinni*“ (uo. 370). Gondolkodására jellemző még, amit egy tőtípus tárgyalásáról ugyanott mond: „az utóbbi eljárás nem csak a tanításra nézve czélszerűbb, mert egyszerűbb, hanem mai nyelvtudatunknak is jobban megfelel“ (376). Az itt megnyilvánuló tudományos önmérséklettel érdemes rögtön szembeállítanunk HUNFALVY mérges tiltakozását (i. m. 5 kk.): őt mint a kötőhangzós elmélet történeti „igazolóját“ t. i. nem elégíti ki, hogy SIMONYI csak elvei fönntartásával és leíró szempontból fogadta el azt a felfogást, s hosszadalmasan, de persze egészen természetlenül bizonygatja a maga „igazát“.

Hogy SIMONYI 1881-ben ilyen megértő volt saját korának nyelvi tudata iránt (l. f.), az talán ismét összefügghet az újgrammatikusoknak azzal a nagy érdeklődésével, amellyel a tudatban rendszerre csoportosuló jelek analógiás egymásrahatásait figyelték (l. GOMBOCZ: i. h.); de másfelől mintha némileg szemben is állna az újgrammatikusok akkori jellegzetes nézeteivel. WUNDT fellépéséig t. i., tehát éppen a kritikus időben még HERMANN PAULnak egyéni lélektani felfogása uralkodott, azzal pedig SIMONYI-nak idézett gondolata nem lehetett szoros kapcsolatban. — Másrészt a mai állapotra építő leíró szemléletnek a történeti fejlődés tanulságával szemben való — bár csak utólagos — érvényesítése is meglepő: az újgrammatikusok t. i. éppen a történeti szemlélet meghonosításáért küzdöttek. Talán CSIKOBAVA szavai némi fényt vetnek erre a látszólagos ellentmondásra is: „A historizmus csupán az újgrammatikusok koncepciójában talált elméleti pártfogásra; H. Paul számára, aki ennek az irányzatnak a teoretikusa, a nyelvészet azonos a nyelvtörténettel. A nyelvtörténet elvei a nyelvtudomány elvének is lényege. De a herbarti pszichológia, amely Paul koncepciójának alapját képezi, úgy határozta meg a nyelv lényegét, mint individuális pszichikai aktust és a történeti szemlélet fokozatos elsikkadására vezetett: Paul pszichológiai individualizmusa megsemmisíti Paul történeti szemléletének primátusát“ (NyIK. II/2, 7). És ez nálunk is így valahogy volt: „A nyelvtudomány nálunk is a Herbart—Steinthal-féle nyelvlelektani irány hatása alatt lett a hetvenes években igazi nyelvtörténetté“ — írja RUBINYI MÓZES (Nyr. LXXIII, 69), mégpedig — tudjuk — elsősorban SIMONYI hatására. Az azonban kétségtelen, hogy ő mégsem követte RIEDL SZENDE merész kísérletét, vagyis nem történeti nyelvtanítást írt a középiskolák tankönyvéül. Az ő munkái lényegükben leíró szempontúak, s ezt általában éppen úgy érdeméül tudnám be SIMONYI-nak, mint pontosabban azt, hogy ő, az újgrammatikus iskola legkiválóbb magyar követője, a hazai nyelvtörténeti kutatás egyik oszlopa, az iskolai nyelvtanban nem ragaszkodott mereven a szótövek történeti osztályo-

zásához sem, ha ezt a tanulók képességeihez mérten nehéznek, a mai közösség nyelvi tudatától idegennek ismerte fel.⁵

Nyelvtanai általában így sem voltak történetellenesek, mégcsak nem is történetmentesek. Ha alkalmat talált rá, szívesen ragadta meg az alkalmat, hogy a történeti mozzanatra, a fejlődésre is utaljon. Így pl. megemlítette, hogy régebben egyes igeidőkben pontosabban megkülönböztették a folyamatosságot meg a befejezettséget. Itt persze az is célja lehetett, hogy jobban megértesse a magyar diákokkal a latin igeragozás actio-fogalmát; utal is erre a III. osztályos könyv, 5. kiad. 91—92. Az is jellemző, hogy miként I. osztályú könyvének anyagát a nyelvjárások rövid ismertetésével kezdte, a III. osztály munkájáé a nyelvfejlődés fogalmának (meg ismét a tájszólásoknak) a bemutatásával indította meg. El kell azonban mondanom, hogy effajta nyelvtörténeti kitérés nincs túlon túl sok, s még az is előfordul, hogy egy-egy ilyen érdekesnek szánt részletet utóbb mint kétes értékű föltevést el kellett hagynia. Így pl. a III. osztályos kötetben eleinte — az *ennen, tennen* stb. szóra utalva — megjegyezte, hogy „a személyes névmásoknak van egy *n* ragos birtokos esetjük. Ez a birtokos *n* rag ebben a régi kifejezésben is előfordul: *erőn erővel*, azaz erőnek erejével“ (2. kiad. 135). Később (5. kiad. 79) az utolsó mondatot elhagyta, mert „a mit ilyennek [értsd: a finnugor *-n* genitivusrag maradványának] néztek, t. i. Faludi kifejezése: *erőn erővel* (erőnek erejével), az lehet két határozó kapcsolata is“ (A magyar nyelv I, 290).

Hosszú időn át folyó nyelvtaníró munkában már csak a tudomány haladása is megkívánja a megjelent könyvek állandó tökéletesítését, korszerűsítését. SIMONYI is gondolt erre. Példát már eddig is láttunk rá; most csak röviden utalok egy-két más esetre. Az 1877-i I. osztályos könyv 86. lapja még *rendszámokról* beszél; az 1880-i III. osztályosnak 46. lapja már a maihoz hasonlóbb, világosabb *sorszám* műszót használja. (Viszont az előző kötet 59. lapja még a *kétféle, sokféle* típusú szavakat nevezi „sor számok“-nak.) — A számnévi jelzők mindkét könyvben a melléknévi jelzők nagyobb egységébe tartoznak. Az utóbbinak a 46. lapja szerint a sorszámok (*első* stb.) is melléknevek, csak számnevekből vannak képezve; de már ugyanennek az 5. kiadása a sorszámokat is a számnevek között tárgyalja (47). A számnévi jelzőket mindamellet ez is a melléknévi jelzők egyik alfajának tekinti, s ez a felfogás még A jelzők mondatana c. monográfiában is megtalálható. (Megfelelő értelmezéssel ma is járatos műszó.) — Hogy a határozók osztályozásában is elég sok változtatás jelzi a tudomány fejlődését, az szinte természetes. Nem akarom ezt a kérdést részletezni, csak azt említem meg, hogy a „képes határozók“-nak a helyhatározó három irányának megfelelő csoportosításában s az *eredet-*

⁵ Itt említem meg, hogy BRASSAI SÁMUEL már a nyelvlélektani irány szellemében hangsúlyozza az analógia korlátlan nyelvalakító erejét, szemléleti módja azonban merőben történetietlen (l. NyF. 3, 8—9).

állapot- és véghatározó műszó alkalmazásában SIMONYI saját állítása szerint (Nyr. VIII, 260) KÁRMÁN MÓRT követte. — Viszont az állítmányi kiegészítő fogalmától — tudjuk — sohasem jutott el a mai: névszói állítmányi szemlélethez (l. KLEMM: MNy. XLIV, 123 stb.). — Főntebb már említettem, hogy a III. osztályos kötetnek első kiadásai a *tő* fogalmát csak az ige- és a névszótöveket; a 4—5. kiadás ellenben már párhuzamosan tárgyalja az ige- és a névszótöveket. — A következő jelentős változtatást nyilván didaktikai okok kívánták meg. A III. osztályos könyv elejente valószerűtlenül terjedelmes volt, mintha a szerző a nevelőknek, ill. a művelt nagyközönségnek szánt korszerű tanításait is mind belesűrítette volna: a 2. kiadás még 570 pontot tartalmazott, 231 lapon! Ezért — miután a Tüzetes magyar nyelvtan a jelenségek zömét már szakszerűbb feldolgozásban is megismertette az érdeklődőkkel — említett tankönyvét SIMONYI a 4. kiadásban „ismét tetemesen rövidítette, s különösen a hang- és szótanból csak annyit tartott meg, amennyire a III. osztálybeli tanulóknak multhatatlanul szüksége van“ — mint a kiadói írtetés hirdeti. Az 5. kiadás már valóban csak 176 lapos, 227 ponttal. SIMONYI tehát igazán nem sajnálta a fáradságot, s mindig újból meg újból javítani igyekezett kész tankönyveit.

9. A tudományos és a didaktikai megfontolások együttesen irányíthaták SIMONYI két összefüggő kérdésben: a „mondattani alap“ értelmezésében meg a nyelvtan felosztásában. Mindkettő ma is vitatott, nehéz kérdése az iskolai nyelvtanoknak, érdemes tehát jól megfigyelnünk SIMONYI eljárását.

Az I—II. osztályos könyv címe szerint is „mondattani alapon“ felépített magyar nyelvtan. (A III. osztályosnak a címében nincs ilyen megszorítás.) Erre vonatkozólag az elsős kötet többször idézett bevezetésében ezt találjuk: „Sokan hangoztatják, hogy a nyelvtanításnak mondattani alapon kell történnie, de a kik ezt nyelvtanukban megkísérették, messze maradtak a céltől, sőt egy lépést sem tettek feléje helyeset. Mondattani alapon tanítani a nyelvet: ez nem annyit tesz, mint a mondattan után tárgyalni az alaktant, hanem: a mondattannal együtt, a mondatrészeiből kifejtve.“ (Vö. még Magyar Tanügy 1874, 300 kk.)

A gyakorlatban ez a következőkép fest. Az I. osztályos kötet 9 lapos (nagy részt apróbetűs) bevezetése a nyelvjárásokról s a hangokról és írásukról szól. Utána „A mondat és a mondatrészek“ címen egy 3 lapos újabb bevezetés következik; majd „A beszédrészek (A szavak)“ nagy egysége (17—67). Ebben azonban több a mondattani, mint a szótani anyag, s pl. ilyen fejezetek is vannak: *A névszó mint állítmány. A névszó mint alany. A névszó mint tárgy. A névszó mint határozó.* A kötetet a szóalkotás tana fejezi be (67—87). — A II. osztályos kötet a maga egészében mondattan: az egyszerű mondatról szóló 3 lapos bevezetés után „Az állapothatározók használata“ (8—29), majd

„A körmondatok“ (30–69) az anyaga. Ehhez persze tudnunk kell, hogy SIMONYI az állapothatározóba itt még minden átvitt értelmű határozót beleért, s hogy az előszóban maga is figyelmeztet: „minden befejezett mondatot körmondatnak nevezek.“

A III. o s z t á l y tankönyvén — ismétlem — már semmi külön utalás sem jelzi a mondattani alapon való kidolgozást, s itt a beosztás valóban más is. A bevezetés után (l. f.) a hangtan következik; részei: a hangok fölosztása, változásai és leírása. A második nagy egység a szótan; benne előbb — a jelentés-
tan keretében — a beszédrészek és a rokonértelmű szók kerülnek sorra, aztán — az alaktan keretében — az összetétel, a szóképzés és a szóragozás. Legvégül van a mondattan nagy egysége. — Megjegyzendő: SIMONYI a szótannak most bemutatott rendszerét utóbb, a IV. kiadástól teljességgel átalakította „a szóképzésnek a beszédrészek tanával való organikus egyesítése“ által (Kiadói értesítés). Ekkor tehát már „a szóknak jelentéséről“ tanított legelőször; aztán: „A beszédrészek és a szóképzés“ c. rész következett (binnen a szóösszetétel is helyet talált); s végül a szóragozás tana fejezte be a szótani anyagot.

Érdekes összehasonlítani ezekkel a tankönyvi beosztásokkal azt a rendszert, amelyet SIMONYI a t u d o m á n y o s n e l v t a n felosztásáról „A jelentés-
tan alapvonalai“ c. munkájában 1881-ben dolgoz ki, SCHLEICHER elgondolását módosítva. Eszerint a nyelvtan két nagy részből áll, s mindegyik ismét két félre oszlik:

„I. Szótan:

1. Az önálló szónak alaktana (összetétel és szóképzés);
2. az önálló szónak jelentéstana.

II. Mondattan:

1. a mondatbeli szónak alaktana (szóragozás);
2. a mondatbeli viszonyok elmélete (szor. ért. mondattan).

Segédtudomány a két alaktanhoz: *Hangtan*.

(Lehetséges volna még ugyanezen részeknek olyan csoportosítása, hogy első fölosztási alapul azt vennők, hogy a nyelvtan

1. a nyelvbéli kifejezések anyagával foglalkozik, 2. alakjukkal [a] szóképzés, b) szóragozás], 3. tartalmukkal [a] jelentés-
tan, b) mondattan.].“ (L. NyÉrt. X/1, 8–9.)

Ez a terv egyébként eléggé eltér attól a felosztástól, amelyet kevésbé előbb követett (NyÉrt. IX/12, 6 kk.). Itt említem meg végül, hogy SIMONYI magasabb fokú tudományszerűsítő könyvében a történeti szempontú rendszerezést („A magyar nyelv szerkezete“) 1889-ben a következő beosztásban végzi el: 1. Hangok, hangváltozások, helyesírás. 2. Összetétel és szóképzés. 3. A jelentések viszonyosságai. 4. A szófejtés. 5. A ragozás. 6. A mondattan (A magyar nyelv, II. k.).

A „mondattani alap“-nak előbb ismertetett SIMONYI-féle (herbartianus? brassais?) értelmezése tehát — hogy visszatérjünk az iskolai nyelvtanhoz — tanulságos, érdekes kísérletre vezetett ugyan, de úgy látom, hogy miatta a mondattan eluralkodott az egész nyelvtanon, s a régebbi: szóból kiinduló mondattani rendszerek után ellenkező túlzásba estünk; emiatt aztán a nyelvtan rendszere ismét jócskán megzavarodott. F o r r á s á r a SIMONYI maga rávezet, elmondva, hogy KÁRMÁN a gyakorló főgimnáziumban „a nyelvtanítást . . . mintegy a logika előiskolájává“ akarta tételni; ezért „tanulmányozta Brassai mondattani értekezéseit, s fő gondja arra irányult, hogy a mondattant rendszeresebbé tegye s hogy mondattani alapon építse föl az egész nyelvtant . . . [Munkájában az egyik] nevezetes újítás az volt, hogy nemcsak az alaktant, hanem még a beszédrészek fölosztását és definícióját is mondattani alapon tanította“ (Nyr. XLIV, 385—6; KOC SIS LÉNÁRD NyF. 3, 7—13 inkább BRASSAI hatását emeli ki). — Megvallom, én nem érzem ebben a rendszerben, hogy inkább „előiskolája“ volna a logikának, mint — mondjuk — a III. osztályos tankönyv ismertetett beosztása. (Ámbár — mai szemmel nézve — ott is lehetett volna mélyíteni a mondattani alapot, pl. az összetételnek a tanításában.) A logikai nevelést szerintem éppen az segítette korszerűen az utóbbi könyvben, hogy már belekerült a szójelentéstan, amely pl. TORKOS LÁSZLÓ egykorú könyvéből még egészen hiányzott. (A szójelentéstanak a nyelvtani helyéről tudománytörténeti szempontból érdekes dolgokat ír maga SIMONYI is: Nyf. X/1, 3 kk.) — Megjegyzem még, hogy IMRE SÁNDOR a maga Rövid magyar nyelvtan a középiskolai alsóbb osztályok számára c. tankönyvében a mondattani alapot úgy kívánta érvényesíteni, hogy az anyagot mondattanszótan-hangtan sorrendben tárgyalta. Ez a figyelemreméltó megoldás is talált követőkre később; de a lényeg — ebben igaza volt SIMONYI-nak — nem ez; s a hangtannak legvégül való vizsgálata 10—11 éves korban didaktikailag sem előnyös. HUNFALVY PÁL viszont magát a mondattani elvet is visszautasította (i. m. 168). — A kérdésnek legutolsó hazai tárgyalását TEMESI MIHÁLYNak köszönjük, l. a Bevezetés a nyelvtudományba c. könyvatos pedagógustovábbképző tankönyv (1952.) 4 kk.

10. De zárjuk le ezzel a vizsgálódást, bármennyire kínálkoznék is még egy-két további szempont! Elvégre világosan kitűnt már az eddigiekből is, hogyan iparkodott SIMONYI összekapcsolni a nyelvtudományi kutatást a tankönyvírással, iskolai nyelvo ktatásunkat a nyelvészet legújabb eredményeinek beledolgozása által korszerűvé és megbízhatóvá tenni, anélkül, hogy a tanulókat kötes, új hipotézisekkel tömte volna meg, vagy hogy a korszerű didaktika fogásait, elveit mellőzte volna. Láttuk, milyen gonddal javígtatta saját munkáit is kiadásról kiadásra, mennyire fontosnak tartotta a tudomány népszerűsítésének, a közműveltség fejlesztésének ezt az eszközt, mekkora felelősségérzet vezette az ifjúság

nyelvtani nevelésében. A módszertani kérdésekben (néha a nyelvtaniakban is) KÁRMÁN MÓR volt rá legnagyobb hatással, akkori nevelésügyünk nagy polgári átszervezője. Nyelvtankönyveiben SIMONYI igyekezett ugyan mennél egyszerűbb, érthetőbb feldolgozásban közölni az ismereteket; de ez nem a tankönyvírásnak vagy az iskolának a lenézéséből fakadt, hanem az ilyen természetű tudománynépszerűsítés lényegéből, a gyakorlati lehetőségekhez való alkalmazkodásból; és sohasem ment az egyértelmű tudományos igazság rovására. Szakadéknak semmi képe sincs SIMONYI-nak kutatói és tankönyvírói működése közt; az utóbbi is fontos és szerves része az ő sokirányú munkásságának. Mint szigorúan tudományos műveivel, úgy iskolai nyelvtanaival is sok elavult elméletet és gyakorlati eljárást segített megsemmisíteni, sok jó újat megerősíteni, terjeszteni. A fejlődés azóta természetesen e téren is nem egy részletben meghaladta, talán néhol még az akkori legszerencsésebb megoldást sem találta meg. Munkásságaméigis nagy lépéssel vitte előre az iskolai anyanyelvi oktatást (és ezzel együtt fejlesztette a tudománynépszerűsítést és a közműveltséget is); egészében korszerű, hasznos, üdvös, — egy szóval: haladó volt.